

Egy szocialista intézményünk tanulságos fejlődése

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekről van szó. A múlt esztendőben hazánkban több kiemelkedő esemény hívta fel a szélesebb közvélemény figyelmét arra, hogy termelőszövetkezeteinkben valami lényegbevágó előrehaladás történik.

Melyek voltak ezek az események? A következők:

- áprilisban volt a termelőszövetkezetek első országos kongresszusa, amely megválasztotta a termelőszövetkezetek Országos Tanácsát;
- az Országos Mezőgazdasági Kiállítás és Vásár – augusztus – szeptemberben – a termelőszövetkezetek nagyarányú műszaki és termelési fejlődését demonstrálta;
- ősszel az Országgyűlés új termelőszövetkezeti és földtörvényt fogadott el;
- megalakultak a termelőszövetkezetek területi szövetségei;
- és végül, de nem utoljára, a Földművelésügyi Minisztérium és a helyi mezőgazdasági igazgatási szervek átszervezésével lényegesen megváltozott a termelőszövetkezetek korábbi állami irányítása.

A fejlődés pályájának fontos állomásai ezek, s jelentőségüket növeli, hogy a többi szocialista országban is hasonló események történtek vagy vannak készülóban. Nem kisebb dologról van szó, mint arról, hogy egy különösen fontos és érdekes szocialista intézményünk új fejlődési fázisba lépett, ami visszatekintve arra is világot vet, hogy egész fejlődési pályája tulajdonképpen hogyan alakult. És ez annál is inkább tanulságos, mert a nyugati tőkésországok közvéleményében széles körben elterjedt olyan nézet, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése nem járt sikerrel.

Az eszme, a megvalósulás és a fejlődés

Sokáig szemléltük úgy a mezőgazdaság szocialista átszervezését, mint egy kész rendszer megvalósításának a feladatát, s az ennek érdekében folytatott erőfeszítés során természetesen az is háttérbe szorult, hogy milyen fejlődési folyamat vezetett idáig, s az is, hogy milyen fejlődés fogja követni magát az átszervezést. A szocialista mezőgazdaság ellenzői vagy éppen ellenségei természetesen szívesen csatlakoztak ehhez a szemlélethez, mert ez kedvező támadási pozíciót kínált az átszervezés időszakában ahhoz, hogy a „kísérlet” sikertelenségét jósolják, az átszervezés utáni fejlődés időszakában pedig ahhoz, hogy a tényleges alakulást kritizálják: lám, mennyire megváltozott az eszme a gyakorlati megvalósítás során.

Igen, de nemcsak a dolgoknak, hanem szemléletünknek is megvannak a törvényei. A szemlélet törvénye az, hogy az objektív fejlődés egy-egy fázisában más-más a szubjektív megítélés, és ismét más akkor, amikor történeti távlatban láthatjuk az egész fejlődési pályát. Amikor a termelőszövetkezetek létrehozásáért harcoltunk, akkor törvényszerűen arra kellett függeszteni a tekintetünket, amit létre akartunk hozni. Majd amikor ez megvalósult, akkor az határozta meg a szemléletünket, hogy

miképpen formáljuk a létrehozott újnak a fejlődését, hogy az jól is működjön. És amikor már néhány ilyen fejlődési fázison végighaladtunk, akkor megnyílt a kilátásunk arra, hogy az egész fejlődési pályát történeti távlatban is szemlélhessük. És a törvényszerűséghez az is hozzátartozik, hogy a szocialista mezőgazdaság ellenzői is kénytelenek követni bennünket ezen az úton.

Mindaz, ami a jelenlegi időszakban történik a mezőgazdaságban a szocialista országok nagyobb részében, éppen azért olyan érdekes és tanulságos, mert abba a fázisba ért a fejlődés, amikor az egész pályára nyílik kilátás és már a fejlődés törvényszerűségeinek a részletei is felismerhetők. Ebből a szempontból nem egyedülálló az, ami Magyarországon történik, ellenkezőleg, a szocialista országok zömével közös. Természetesen megvannak a sajátosságai a mai helyzetnek is, az idáig vezető fejlődés útjának is, de ezekben nem a különbség, hanem az azonos törvényszerűség az érdekes.

Ha összefoglalóan akarjuk jellemezni a szocialista mezőgazdaság történeti pályáját, akkor a következőket mondhatjuk. Mint a munkásmozgalom, illetőleg a marxi szocializmus eszméje indult a fejlődés; ez az eszme Lenin döntő jelentőségű eszmei és politikai előkészítő munkája nyomán először a világon a Szovjetunióban, majd példát követve más szocialista országokban is megvalósult; és ettől kezdve a gyakorlati tapasztalat és az eszme kölcsönhatása határozta meg a további fejlődést. Nézzük közelebbről e fejlődés egyes elemeit, csak az általánosan jellemzőket ragadva meg.

1. *Magának a szocialista mezőgazdaság eszméjének* is elég hosszú fejlődéstörténete van, s a dolog éppenséggel nem úgy áll, hogy valamilyen mintát kigondolt volna Lenin, illetőleg Sztálin, amit a Szovjetunióban is, más szocialista országban is megvalósítottak. Maga a Kommunista Kiáltvány „a föld közös terv szerint való művelés-bevételeiről” és a „közös számlára” való gazdálkodásról beszél. Ezt követően a múlt századi szocialista mozgalomban és a marxi–engelsi elméletben a mezőgazdaság szocialista átszervezésére vonatkozó elgondolások még igen óvatosak és többfelé ágazók voltak. Világosan és egyértelműen kialakultak azonban azok a körvonalak, amelyek nem szorosan a szocialista mezőgazdaság üzemi viszonyaira, hanem politikai-közgazdasági összefüggéseire vonatkoznak. Ezek a következők: a föld társadalmi tulajdonának a megvalósítása, ezen szocialista nagyüzem létrehozása akár termelőszövetkezeti, akár állami gazdasági formában, a szocialista nagyüzemekben tervszerű gazdálkodás közös társadalmi terv alapján, és végül a fejlett technika, a tudományos gazdálkodás alkalmazása a társadalmisított nagyüzemekben.

A szocialista mezőgazdaság eszméjének a konkrétabb történeti formáit Lenin fogalmazta meg először híres Agrártéziseiben. A leghatározottabban ragaszkodva a föld társadalmi tulajdonának elvéhez, ennek megvalósítását Lenin az adott történeti viszonyokhoz mértén különböző módon tartotta megvalósítandónak. Míg egyfelől „haladéktalanul és feltétlenül el kell kobozni a földesurak és nagybirtokosok földjét — mégpedig kártalanítás nélkül” —, addig „a kapitalista államok többségében a proletárhatalomnak egyáltalán nem kell a magántulajdont azonnal teljesen megszüntetnie”. Továbbá leszögezi, hogy a proletárhatalom „mindenesetre biztosítja a kis- és középparasztoknak nemcsak földbirtokuk megmaradását, hanem annak megnagyobbodását is az egész, általuk rendszerint bérelt, föld mértékéig”.

A Szovjetunióban ezeket az elveket iktatták törvénybe. A földről szóló dekrétum a föld magántulajdonának megszüntetésével és a megváltás nélküli kisajátítással egy napig sem várt a nagy forradalom győzelme után. Ugyanakkor azonban a szocialista

mezőgazdaság megvalósítandó üzemi formái tekintetében a legszélesebb utat nyitotta meg a gyakorlat, valamint az érdekelt szegényparasztság saját elhatározása és tapasztalata számára. A szovjet gazdaságokat lényegében csak a mintagazdaságok területére korlátozták, viszont a paraszti földhasználatra nézve a következőket mondták: „A földhasználat formáit teljesen szabadon kell megállapítani: egyéni gazdaságok, tanyagazdálkodás, faluközösség, artel, amint azt az egyes falvak elhatározzák.”

A szocialista mezőgazdaság eszméje így jutott el a megvalósulás küszöbéig. S ez 1848-tól 1917-ig tartott, tehát az eszmei előtörténet hét évtizednyi ideig zajlott.

2. *A megvalósulás kezdeti korszakában*, a szocialista átszervezés időszakában dőlt el, hogy az elvi általánosságban mozgó eszme milyen konkrét történeti formában valósul meg. 1917-től 1929-ig – tehát több mint egy évtizedig – tartott ez az időszak a Szovjetunióban.

Ebben az időszakban még nagyon nyílt volt a kérdés: az állami gazdaságok, a teljes termelési és fogyasztási közösséget megvalósító kommunák, a szövetkezetszerű kollektív gazdaságok és az egyéni-családi gazdálkodást lazább közösségekbe összefogó társulások versengtek egymással. Ebben az időszakban szinte minden elképzelés megvalósulásához jutott a Szovjetunióban, köztük olyan utópiák is, amelyek a munkásmozgalomban vagy azon kívül korábban felszínre kerültek. Azonban nem az utópiák győztek, hanem a szocialista mezőgazdaságnak két olyan formája vált uralkodóvá, amely az adott társadalom realitásai között és a mezőgazdasági termelés természetének megfelelően életképesnek bizonyult: a szövetkezetszerű kollektív gazdaságok (kolhoz) és az állami gazdaságok (szovhoz).

Dramai döntése volt ez a történelemnek. Nem a „legegyszerűbb” úton valósult meg a szocialista mezőgazdaság – a nagybirtokok állami kisajátításával állami gazdaság formájában –, hanem földreform és földosztás közbenjöttével (bár a Szovjetunióban a föld állami tulajdona alapján), és nem is az utópisták álmaidat követve valamilyen kommuna megvalósításával, hanem szövetkezetszerű formában, a klasszikus európai szövetkezeti mozgalom és az oroszországi artelek hagyományait felhasználva. Lenin volt ennek a „kerülő” útnak az ihletője, az ő valóságérzéke és zsenialitása döntötte el a megvalósulás ilyen irányát.

A megvalósult „fő forma” természetesen olyan lett, amelyen a Szovjetunió akkori technikai fejlettsége, adott társadalmi-gazdasági viszonyai és az ottani történeti előzmények nyomán lehetett. Elvileg azonban általános érvényű és korszakalkotó jelentőségű ez. A lényege az ennek a történelmi döntésnek, hogy szövetkezeti jellegű szervezet lett a szocialista mezőgazdaság fő formája. S ennek nemcsak az a jelentősége, hogy nem valamilyen kommuna s nem állami gazdaság, hanem az is, hogy olyan, típusú szövetkezet, amelyet még nem ismert a történelem: *termelőszövetkezet*, amelynek a tagok a kollektív tulajdonosai, tehát egyben tulajdonostársak és nagyüzemi dolgozók, akik kollektív felelősséggel a maguk számlájára gazdálkodnak, s maguk választják meg a vezető testületeket és személyeket. Ez lett a történelmi magva a későbbi fejlődésnek. Annak ellenére ez lett a szocialista mezőgazdaság fejlődésének a fő vonala, hogy sok minden módosította, akadályozta, nehezítette s egy-egy időre el is térítette a fejlődésnek ezt a fő irányát. Legalábbis a következőket kell e vonatkozásban figyelembe vennünk:

– magában a Szovjetunióban is a sztálini korszak negyedszázada alatt úgy megmerevült a kollektív gazdaságok rendszere, hogy az akkori politikai és gazdasági

mechanizmusban — lényegük ellenére — sem szövetkezeti önkormányzatuk, sem vállalati önállóságuk nem bontakozhatott ki (igaz, a háborús helyzet objektíve is akadályozta ezt);

— a későbbi szocialista országok kivétel nélkül sablonosan követték a szovjet mintát, ami eltérő viszonyaik között érthetően a szocialista átszervezésnek is, a termelőszövetkezeti fejlődésnek is akadályozója lett, s két országban — Jugoszláviában és Lengyelországban — törést is idézett elő a szocialista mezőgazdaság fejlődésében (ennek ellenére mindkét országban szövetkezetszerű keretek között alakul a szocialista mezőgazdaság, bár ezek lényegesen eltérnek a saját indulásuktól és a többi szocialista országotól; Kínát e tekintetben figyelmen kívül kell hagynunk, ott annyira eltérő irányba fordult a fejlődés);

— az állami gazdaságok néhány szocialista országban (elsősorban a Szovjetunióban és Lengyelországban) jelentékeny arányúvá növekedtek, azonban itt sem váltak a szocialista mezőgazdaság fő formájává;

— a Szovjetunióban is, más szocialista országokban is vannak vélemények, amelyek a kollektív szövetkezeti gazdálkodást valamilyen átmeneti formának tekintik, amely előbb-utóbb valamilyen „következetesebb” szocialista szervezetté válik; ezek azonban a korábbi felfogás maradványai, s mindinkább háttérbe szorulnak.

3. *A megvalósult szocialista mezőgazdaság fejlődésének* a legfőbb jellemvonása a szövetkezeti gazdálkodás fokozatos megszilárdulása és a termelőszövetkezetnek mint új szövetkezeti intézménynek a kibontakozása. Ez történt lényegében a Szovjetunióban is, a többi szocialista országban is, az említett kivételekkel.

A Szovjetunióban az 1953. évi szeptemberi plénum határozataival indult meg a korábbi megmerevült formák feloldása és az önállóbb szövetkezeti jelleg kifejlődése. Ettől kezdve a következő főbb változások következtek be:

— új tervezési rendszer lépett a régi helyébe, amely több teret enged a kollektív gazdaságok önállóságának;

— elismerték és megerősítették a tagok háztáji gazdaságát, s intézkedéseket hoztak a megszüntetésére irányuló törekvésekkel szemben;

— átalakult a gépállomások szerepe — amelyek korábban lényegében állami szolgáltató és irányító szervek voltak —, s a gazdaságok maguk rendelkeznek a gépekkel;

— megszűnt a terménybeadási kötelezettség, és új árrendszer lépett életbe;

— a korábbi munkadíjazási és jövedelemrészesedési rendszer (munkaegységen alapuló természetbeni és pénzbeni részesedés) kötelező erejét feloldva újabb elszámolási módszerek alakultak ki, köztük első helyen a fix pénzbeni díjazás;

— a korábban egységesen előírt munkaszervezési formák helyébe újabb, változatosabb szervezési keretek léptek;

— elismertté vált a társadalmilag szükséges szintű munkadíj, ami úgy valósult meg, hogy az állami gazdaságokban érvényes munkadíjat fizetik alapmunkadíjként a kollektív gazdaságokban is.

Még több más változás is történt, s újabbak is vannak kialakulóban, s ezek együtt oda vezettek, hogy napirendre került új törvény, illetőleg alapszabályi előírások meghozatala. (A jelenlegi alapszabályok kereteit 1931-ben alakították ki és 1935-ben rögzítették mai formájában.)

Míndezen a lépések a többi szocialista országban is megtörténtek (ahol nagyobb, illetőleg más irányú változás nem következett be), de most már nem merev sablon

szerint és közel egyidőben, hanem az egyes országok viszonyaihoz képest eltérően, s végeredményben igen változatos formában. Hazánkban 1961-ben történt meg az átszervezés befejezése (Bulgáriában előbb, Csehszlovákiában egyidejűen, az NDK-ban és Romániában pedig hamarosan ezután), s ezt követően számos újabb figyelemre méltó módosulás következett be a közös szövetkezeti gazdálkodás szervezeti viszonyaiban. A legfontosabbak ezek közül az alábbiak:

- a termelőség-szövetkezeti tagok háztáji gazdálkodásának a messzemenő elismerése, törvényes és politikai védelme, odáig menően, hogy a közös és a háztáji gazdaság szerves egységét hangoztatjuk;

- a közös munka szervezési formájaként kialakult a családi művelés rendszere minden olyan termelési ágban, ahol még döntő szerepe van a kézi munkának;

- a tagok anyagi érdekeltsége abban a formában is megvalósult, hogy bizonyos munkáknál az elért eredmény meghatározott százalékában közvetlenül részesednek;

- a termelőség-szövetkezetek üzemi és munkaszervezetében valamint a vezetésében és egész belső életében rendkívül változatos formák alakultak ki, és mind következetesebben érvényesülnek a szövetkezeti demokrácia és önkormányzat elvei;

- létrejöttek a termelőség-szövetkezetek társadalmi képviselői szervei (mind országosan, mind területenként), s ezzel egyidejűen az államigazgatási szervek hatásköre a törvényes hatósági felügyeleti funkciókra szűkült.

E nagy jelentőségű módosulások – mindazokkal együtt, amelyek a Szovjetunióban is bekövetkeztek – oly mértékben módosították a szövetkezeti gazdálkodás jellegét és helyzetét, hogy új törvényi szabályozás vált szükségessé, ami tavaly meg is történt. Az új törvényeknek azonban nem az az értelme, hogy megváltoztatta volna a kollektív gazdálkodás szövetkezeti jellegét. Ellenkezőleg, az új törvényes szabályozás éppen a szövetkezeti jellegét és a szövetkezeti jellegű vállalati gazdálkodást alapozta meg sokkal egyértelműbben és következetesebben, mint az korábban volt. Azzal pedig, hogy elismertté vált a szövetkezeti földtulajdon, elvileg magasabb társadalmi rangra emelkedett a szövetkezeti gazdálkodás.

4. *Milyen törvényszerűség* jut érvényre e fejlődésben – elkerülhetetlenül fel kell tenni ezt a kérdést. Hogy objektív törvényszerűségről van szó, azt nyilvánvalóvá teszi az, hogy a szocialista országok többségében hasonló változások következtek be, s ezek közel egyidőben viszonylag gyorsan követték egymást. A Szovjetunióban 14 év telt el 1953 óta, a többi szocialista országokban pedig mindössze 6–8 év a szocialista átszervezés befejezése óta.

A legegyszerűbb felelet az, hogy forradalmi eszmék általában módosulnak a gyakorlatban, s nemegyszer gyökeresen átalakulnak a megvalósulás során. Ebben természetesen van valami igazság, azonban ez esetben mégsem erről van szó. Mi volt az eredeti forradalmi eszme? A Kommunista Kiáltvány szavaival élve: „közös számlára, közös terv szerint” való gazdálkodás a mezőgazdaságban is; vagy Lenin szavaival kifejezve: a „szövetkezeti út”. Nos, éppen ez valósult meg. Nem utópiák, nem voluntarista koncepciók bizonyultak életképesnek, hanem a szocializmusnak az az eszméje, hogy a mezőgazdaságban szövetkezeti alapon lehet megvalósítani a nagyüzemi gazdálkodást. Ez az eszme pedig nemhogy megbukott volna, hanem a megvalósulás után egyre következetesebben érvényesül és egyre tisztul.

A történelem mindamellett helyreigazítja a forradalmi eszméket (nem kevésbé természetesen a reakciós eszméket is), s a kollektív mezőgazdaság esetében valóban

ilyesmiről van szó. Csakhogy nem az eszme lényegét, alapvető igazságát tekintve. Hogy szocialista nagyüzemeket hozunk létre a mezőgazdaságban is, az annak a marxi tételben foglalt törvényszerűségnek a politikai következménye, hogy *a termelési viszonyoknak meg kell felelniök a termelőerők fejlettségi szintjének*. Tehát objektív törvényszerűség az, hogy a termelőerők, eszközök, anyagok és technikai ismeretek modern szintjén nem maradhatnak fenn tartósan sem a kisebb, sem a nagyobb parasztgazdaságok, illetőleg a családi farmok. E törvény érvényesülését napról napra meggyőzőbben bizonyítja a gyakorlat a tőkés országokban is. Ez a törvény az alapja a mezőgazdaság szocialista átszervezésének. Hogy pedig ez szövetkezeti úton valósult meg, az annak a történeti felismerésnek a következménye, hogy a mezőgazdaságban késve és lassabban fejlődtek a termelőerők, s mire a korszerű technika a mezőgazdaságba is betört, még a hagyományos családi termelőszövetkezetek maradtak fenn uralkodó formaként. E a történeti helyzetnek a felismerését is igazolta a történelem.

Mégis mit korrigált a gyakorlat? Mindazt, amiben a megvalósítás eltért az alapvető törvénytől, az eredeti eszmétől. Az eltérés pedig abban volt, hogy a termelőerők fejlettsége, a műszaki színvonal elmaradt attól, ami megfelelt volna a létrehozott nagyüzemi szervezeteknek, továbbá abban, hogy a szövetkezeti társulás kezdetben sok olyan elemet tartalmazott, ami nem a szövetkezet, hanem a központosított tervgazdaság lényegéhez tartozik. Ezek miatt ellentmondás keletkezett a létrehozott szervezeti formák, a műszaki színvonal és a gazdaságpolitikai környezet között, ami nem maradhatott fenn tartósan a termelés és a szövetkezeti tagok munkakedve sérelme nélkül. A szervezeti formák engedtek, és sorra bekövetkeztek azok a módosítások, amelyeket felsoroltunk. Ezeket olykor az állami gazdaságpolitika, olykor maguk a termelőszövetkezetek kezdeményezték. Hazánkban például a párt- és állami vezetés szállt síkra a háztáji gazdaságok elismertetéséért, szemben a helyi szervek és a termelőszövetkezeti vezetők felfogásával. A családi művelés elterjedését viszont nemcsak nem támogatták, hanem akadályozták eleinte az irányítószervek. A termelőszövetkezetek vezetői és tagjai azonban ennek ellenére mellé álltak és országszerte megvalósították. Később aztán bekövetkezett a törvényes, illetőleg politikai elismerés is.

Külön figyelmet érdemel a termelőszövetkezeteken belül az a *társadalmi folyamat*, amely lépésről lépésre módosította a szocialista átszervezés során létrehozott szervezeti viszonyokat. Maga az átszervezés politikai akció volt, amely nem kész kollektív nagyüzemet, hanem csak szervezeti kereteket hozhatott létre: társadalmi szervezetet, amelyet az alapszabályok fogtak össze; földet, meglehetősen kezdetleges termelőeszközöket, s eltérő tudattal és érülettel belépett tagok munkaerejét. Ilyen feltételek között indultak meg azok a társadalmi folyamatok, amelyek a kollektíva kialakításához, a nagyüzemi szervezet felépítéséhez vezettek. Addig, ameddig e folyamatok eredményeként nem konszolidálódtak a termelőszövetkezetek, csak a mintaalapszabály előírásai, a gépállomások gépei és szolgáltatásai, valamint külső irányítások fogták egybe és hozták mozgásba az új szervezeteket. A konszolidáció folyamata azonban előbb-utóbb előrehaladt a termelőszövetkezetekben, s történelmi mértékkel mérve meglepően rövid idő alatt kialakult a tagok olyan kollektívája, amely maga kezdte alakítani és átalakítani saját szervezeti kereteit. Éppen ennek következtében megváltozott a termelőszövetkezeteknek mint intézményeknek egész működése is. Kezdetben a mintaalapszabály, továbbá szervezési és gazdálkodási előírások határozták meg a termelőszövetkezet működését, később viszont önállóan fejlődő társa-

dalmi szervezetté és gazdasági vállalkozássá vált, amely a társadalmi viszonyok és a gazdasági érdekelttség objektív törvényei szerint kezd viselkedni, s csak jogszabályokkal és gazdasági eszközökkel lehet működését befolyásolni.

Ennek az előrehaladó társadalmi folyamatnak a megértése ad magyarázatot az ún. gyenge termelőszövetkezetekre. Minden szocialista országban vannak a konszolidált zöm mellett olyan termelőszövetkezetek, amelyek rossz eredménnyel gazdálkodnak, s szervezetségük is kezdetleges. Miért ilyenek ezek, amikor velük együtt alakult termelőszövetkezetek teljesen konszolidálódtak és kiváló eredménnyel gazdálkodnak? Azért, mert kereteik között nem mentek végbe (esetleg meg sem indultak) azok a társadalmi folyamatok, amelyek a kollektívát összekovácsolták volna, s az üzemi szervezetséget a szükséges szintre emelték volna. Hogy ez miért nem következett be, annak többféle oka van. A leggyakoribb az, hogy olyan mostoha feltételek között gazdálkodik a termelőszövetkezet, ahol az eredményes, jövedelmező gazdálkodás elérhetetlennek tűnik, ami érthetően dezorganizálja a tagságot. Más esetekben külső hatások olyan termelési profilt erőltettek a termelőszövetkezetre vagy olyan szükséges működési feltételtől fosztották meg, ami meggátolta, illetőleg megtörte a konszolidáció folyamatát. De van olyan eset is, amikor az objektív feltételekben nincs hiány, azonban valamely külső vagy belső ok meggátolta azt, hogy a közösség kiválaszt-hassa a maga megfelelő vezetőembereit, s a bizalmatlanság vagy a tehetetlenség állja útját a konszolidáció folyamatának. (Ilyen esetekben nyilvánvaló az orvoslás módja is: elhárítani az akadályokat vagy megteremteni a szükséges feltételeket, hogy a kívánatos társadalmi folyamatok végbemehessenek.)

Az eddigi fejlődés eredménye

Az az időszak, amióta általában a szocialista mezőgazdaságnak, közelebbről a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek a tényleges fejlődése megindult, történelmi mértékkel mérve nem is olyan hosszú. A Szovjetunióban kereken 50, a többi európai szocialista országban kevesebb mint 20 éve annak, hogy az első termelőszövetkezetek létrejöttek, annak pedig, hogy a termelőszövetkezetek rendszere általánossá vált, a Szovjetunióban kevesebb mint 40 éve – s közben voltak a háború és a helyreállítás évei –, a többi szocialista országokban pedig még csak 6–8 éve. Ennyi idő alatt ment végbe az a fejlődés, amelynek a fő vonásait az előbbieken vázoltuk.

Mégis, jogos feltenni azt a kérdést, hogy mi tulajdonképpen az eddigi fejlődés eredménye? Végeredményben, természetesen, a termelés méri egy gazdálkodási rendszer eredményességét, de mégsem csak ez és különösen nem minden viszonyítás nélkül. Maga az átszervezés is hosszabb folyamat volt, ami érthetően nem kedvezett a termelésnek, s ez alatt és utána is óriási arányú beruházásokat kellett végrehajtani, amelyek még teljesen nem is éreztethetik hatásukat a termelésben, különösen azért nem, mert számos anyag és berendezés még nem áll a szükséges mértékben a szocialista nagyüzemek rendelkezésére. Végeredményben azonban az a helyzet, hogy az átszervezés után fokozatosan emelkedni kezdett a termelés a szocialista mezőgazdaság országaiban, a legutóbbi években pedig határozottan meggyorsult növekedése. Ebben nyilvánvalóan szerepe van nemcsak a műszaki haladásnak, hanem a termelőszövetkezetek jellemzett konszolidálódásának, szervezeti fejlődésének is.

A jövő szempontjából pedig különösképpen az a kérdés, hogy a termelőszövetkezetek szervezeti fejlődése milyen fázisba jutott eddig, mert ez dönti el azt, hogy a növekvő technikai felszerelés birtokában hogyan lesznek képesek kiaknázni a nagyüzemben rejlő előnyöket. Az eddigi fejlődés így értelmezett eredményeit kíséreljük meg röviden összefoglalni, mégpedig a magyar termelőszövetkezetek példáján.

1. *A termelőszövetkezetek kettős természetéről* kell beszélnünk akkor, ha arra a kérdésre akarunk felelni, hogy milyen jellegű intézménnyé fejlődtek: egyfelől szövetkezeti társadalmi szervezetek, másfelől szövetkezeti vállalatok.

A termelőszövetkezet: dolgozó parasztok társulása abból a célból, hogy közös szövetkezeti nagyüzemet hozzanak létre, amelyben egyesítik termelőeszközeiket és munkaerejüket. A termelőszövetkezet tehát egyfelől társadalmi szervezet: személyek és családok társasága; másfelől gazdasági szervezet: olyan vállalat, amelynek a szövetkezeti tagok egyben tulajdonosai és dolgozói, akik a gazdaság eredményében munkájuk szerint (kizárólag vagy nagy részében) részesednek. A termelőszövetkezeteknek ez a két oldala azonban a történeti fejlődés folyamán nem egyformán került előtérbe. Az átszervezés időszakában a társadalmi szervezeti, tömegszervezeti jelleg került előtérbe, s maga az átszervezés voltaképpen szövetkezeti társaságok létrehozására irányuló társadalmi-politikai mozgalom volt. Ebben az időszakban a termelőszövetkezeti mozgalomban szükségszerűen háttérbe szorultak az üzemszervezési elemek, a termelőszövetkezetnek mint gazdasági szervezetnek a vállalati problémái. Az 1933-ban elfogadott szovjet mintaalapszabály, s ennek nyomán az összes többi szocialista ország termelőszövetkezeti alapszabályai, sokkal inkább politikai-társadalmi szervezeti szabályzatok, mintsem üzemszervezési előírások.

A szocialista átszervezés befejezése után a szövetkezeti gazdaságok konszolidálásának, szövetkezeti és gazdasági megerősödésének időszakában viszont mindinkább előtérbe került a közös nagy gazdaságok vállalati jellege. Ez többek között abban is kifejezésre jutott, hogy egymásután alakultak ki az eredeti alapszabály előírásától eltérő üzemszervezési, munkaszervezési és munkadíjazási formák. Szélsőségesen, mert ezeket a termelés objektív követelményei és a népgazdasági érdekek kényszerítették ki. Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a szocialista átszervezés befejezése után bontakozott ki a termelőszövetkezeti vállalatok, a közös gazdaságok üzemi felépítésének a folyamata, amely számos olyan gazdasági-szervezési problémát vetett fel, amelyek az átszervezés időszakában fel sem merültek, s olyan megoldásokat is követeltek, amelyeket az eredeti alapszabályok nem is vehettek figyelembe.

Most már egyértelmű történeti tapasztalatként szűrhetjük le, hogy a termelőszövetkezet fejlődése során oly mértékben előtérbe kerültek vállalati üzemszervezési problémáik és feladataik, hogy tulajdonképpen a termelőszövetkezeteknek mint társadalmi szervezeteknek kollektív vállalatokká való fejlődési folyamatáról kell beszélnünk. Ez természetesen azzal jár, hogy a közös gazdálkodás minden vonatkozásában mélyreható változás, határozott irányú fejlődés megy végbe. Mindezeket a mezőgazdasági üzemszervezés szaktudománya sokoldalúan tárgyalja, és a gyakorlattal együttműködve állandóan alakítja a termelőszövetkezeti üzemszervezés előrehaladását.

A termelőszövetkezetek ilyen kettős jellegének a kifejlődése, illetőleg ennek tudatos megfogalmazása mindkét irányban fontos következményekkel jár. Szövetkezeti jellegük elismerése és fejlesztése közelebb hozza őket a többi szövetkezetekhez, s ezen keresztül a nagy múltú szövetkezeti mozgalom hagyományaihoz. Vállalati jellegük

elismerése és vállalatszerű gazdálkodásuk fejlesztése pedig a modern nagyvállalatok sférájába helyezi őket, ahol a racionális gazdálkodás korszerű elveinek kell érvényesülni. Új szövetkezeti törvényünk pontosan kodifikálja a termelészövetkezetek e kettős jellegét, és egyaránt szabályozza mindkét oldaluk jogviszonyait. Éppen ennek következtében lényegesen különbözik ez a törvény a régi szövetkezeti törvényektől és mintaalapszabályoktól. Azok lényegében szervezési utasítások voltak, az új törvény pedig olyan jogszabály, amely az általános érvényű jog szintjén szabályozza a szövetkezeti működés elveit, testületi szerveit és eljárásait éppen úgy, mint a vállalati működés üzemszervezési kereteit, az üzemvezetést, a munkaviszony és a munkavégzés normáit, valamint a szövetkezeti gazdálkodás vagyoni és jövedelmi viszonyait.

A mezőgazdasági termelészövetkezet tehát olyan önálló intézménnyé fejlődött, amelynek jellegzetes intézményi profilja van, s egyaránt beletartozik a hagyományos szövetkezetek és a korszerű nagyvállalatok sférájába. Ez azt is jelenti, hogy az ipari és kereskedelmi szövetkezetektől, illetőleg vállalatoktól való eltérései is fokozatosan csökkennek. Ez az eddigi fejlődés legnagyobb és legalapvetőbb eredménye.

2. *A termelészövetkezet mint társadalmi szervezet* kétségtelenül a szövetkezetek kategóriájába tartozik, de mégis lényegesen különbözik a szövetkezetek hagyományos típusaitól. Lenin elvi megfogalmazásaiban mindig szövetkezetekről volt szó, mégpedig olyan értelemben is, hogy a szövetkezeti mozgalom hagyományos formáitól, amelyek nem a termelést szervezték meg szövetkezeti alapon, a fokozatosság útján kell eljuttatni a termelés szövetkezeti megszervezéséhez. Később azonban — s éppen az átszervezés időszakában — ez a szövetkezeti modell elhomályosult, és a kollektív gazdálkodás megszervezésének a mintája az artel-típusú társulás lett; régi orosz munkatársulási hagyományokat követve. Lényegében ez is szövetkezeteszerű forma, de mégsem olyan, ami a korábbi szövetkezeti mozgalomban meghonosult volna.

Ily módon a Szovjetunióban az átszervezés időszakában és azt követően egy ideig különleges és minden mástól eltérő jellegű társadalmi szervezatként szerepeltek a kolhozok. Ebben az időszakban olyan sajátos fogalmi rendszer alakult ki a kollektív gazdaságokra vonatkozóan, amelyben nem volt helye olyan alapvető gazdasági kategóriáknak, mint: munkaviszony, munkadíj, nyereség. Nagyon módosult formában honosodtak meg a termelészövetkezetekben a klasszikus szövetkezeti mozgalom olyan alapfogalmai is, mint közgyűlés, igazgatóság, felügyelőbizottság, szövetkezeti elnök, szövetkezeti igazgató vagy részjegy, belépési díj, osztalék, visszatérítés stb. Nem kevésbé elüt a termelészövetkezetek fogalmi világa a nem gazdasági jellegű társadalmi szervezetekétől is. Viszont mindegyikből be is került egy-egy elem a termelészövetkezeti mozgalomba, s ezenkívül sajátos, minden mástól eltérő elemek is kialakultak a termelészövetkezetekben, mint vezetőség, munkaegység, jövedelemrészesedés, brigád, munkacsapat, háztáji gazdaság, termelészövetkezeti demokrácia stb.

A későbbi fejlődés során azonban e sajátos, minden mástól elütő „kolhozvonások” fokozatosan mind szűkebb területre szorultak vissza, s ezzel párhuzamosan a szövetkezeti és a vállalati kategóriák honosulnak meg a termelészövetkezetek körében. Kétségtelen azonban, hogy ma is, a jövőben is különálló típust képviselnek.

A hagyományos szövetkezetek általában nem termelészövetkezetek, hanem a tagok javára különféle kiegészítő tevékenységet folytató társulások. Ezzel szemben a termelészövetkezet olyan szövetkezés, amelyben a tagok termelőtevékenységük és termelőeszközeik nagyobb részét közös üzemben egyesítik, amelynek egyben tulaj-

donosai és dolgozói is. Érthetően az ilyen gazdasági szervezet az érdekeltek szubjektív szemléletében is, a hagyományos szövetkezeti mozgalom felfogásában is nehezen sorolható a szövetkezetek közé. A szocialista országok termelőség-szövetkezeti törvényeiben és alapszabályaiban is elég ritka a szövetkezetként való meghatározás, helyett gyakrabban használatosak az ilyen kifejezések: „közösségi gazdaság”, „társas nagygazdaság”, „szövetkezeti gazdaság” stb.

A fejlődés során azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a kollektív gazdaság lényege a szövetkezeti társulás és a hagyományos szövetkezeti mozgalom alapvető szövetkezeti elvei nagyrészt a termelőség-szövetkezetekre is alkalmazhatók. Így különösen a tagsági viszonyra, jogokra és köteleességekre, valamint a szövetkezeti vagyona és szervekre vonatkozó elvek; hasonlóképpen a szövetkezeti demokrácia és önkormányzat, valamint a felelősségviselés szabályai is. A gyakorlatban mindez már eléggé egyértelműen elfogadottá vált, s új termelőség-szövetkezeti törvényünkben is ez a felfogás érvényesül. A tudomány művelőire vár a feladat, hogy a termelőség-szövetkezetek szövetkezeti jellegét és a más típusú szövetkezetekhez való viszonyát pontosabban tisztázzák. Mindenesetre a termelőség-szövetkezeti szövetségek létrehozása Magyarországon is, más szocialista országban is a termelőség-szövetkezetek szövetkezeti jellege elismerésének a teljessé válását jelenti.

3. *A termelőség-szövetkezetek vállalati jellege* hasonlóképpen fokozatosan tisztult ki a fejlődés során. Igaz, a Szovjetunióban a szovjetek VI. Kongresszusán 1931-ben még a következő volt a kolhozok meghatározása: „saját termelési eszközeiket önkéntesen szocializált parasztok által alapított és saját maguk által vezetett vállalatok”. Később azonban vállalati jellegük elhomályosult, s évtizedekbe telt, amikor újra újból ez az oldaluk is előtérbe került.

Mindenesetre a vállalatok, közelebbről a szocialista vállalatok között is különleges helyet foglalnak el a termelőség-szövetkezetek. A termelőség-szövetkezeti gazdaság legfőbb jellemvonása termeléseszközeinek szövetkezeti tulajdona, vagyis a termelőség-szövetkezeti gazdaság sem nem állami, sem nem magánvállalat, hanem szövetkezeti vállalat. Mint szövetkezeti vállalat pedig egészen különleges sajátosságokkal rendelkezik, amelyek ugyan kapcsolatosak a tulajdonviszonyokkal, de nemcsak annak, hanem az egész mezőgazdaság történeti fejlődésének, termelési és technikai színvonalának, a rendelkezésre álló anyagi eszközök korlátainak a következményei, s mint ilyenek elsősorban a szövetkezeti vállalat működési formáit befolyásolják, s annak sajátosságait váltják ki. E sajátosságok azonban éppen a vállalati jelleg alapján érthetők meg és kezelhetők helyesen.

A szocialista átszervezés időszakától kezdve, amikor az az elképzelés vált uralkodóvá, hogy az egész mezőgazdasági termelés viszonylag rövid idő alatt a szocialista nagyüzemekbe vonható össze, hosszú idő telt el, és sok tapasztalatot kellett szerezni addig, amíg a szövetkezeti gazdálkodás mai komplex szemlélete kialakult.

Mit jelent ez a komplexitás? Azt, hogy a szövetkezeti gazdaság különböző jellegű részekből összetett vállalat. Ezek a vállalatrészek a következők:

– maga a közös gazdaság, amelyben közös számlára és kollektív munkaszervezetben dolgoznak a tagok; ez a vállalatrész csak a tulajdon tekintetében tér el más nagyüzemektől, egyébként éppen úgy a nagyvállalat szabályai érvényesek rá, mint például az állami vállalatokra;

– egyes, még ma is sok kézi munkát igénylő termelési ágazatokban sajátosságos

kooperációt képvisel a családi művelés: a gépi munkákat a közös gazdaság végzi el nagyüzemi eszközeivel, a kézi munkák elvégzését pedig egy-egy tag vállalja családi munkaerejével, meghatározott területen, s százalékos arányban osztozkodnak;

– végül, a tagok háztáji gazdasága, amely termelési kooperációban van a közös nagygazdasággal (munkaeszközök, szolgáltatások, takarmányjuttatás), de termelése a tag külön számlájára történik.

Ez a sajátos komplexitás a magyarázata annak, hogy statisztikánkban mint „termelőszövetkezeti szektort” együttesen kezeljük a közös és háztáji gazdaságot, de külön is kimutatjuk a háztáji gazdaság adatait. Indokoltan, mert egymással együttműködő és szorosan összetartozó gazdasági egységet is alkotnak és külön is számolni kell velük.

Hosszú ideig vita folyt azon, hogy indokolt-e a termelőszövetkezetek vállalati jellegét hangsúlyozni, s lehet-e úgy felfogni, hogy az általános vállalati kategóriák (munkadíj, tiszta jövedelem, illetőleg nyereség, amortizáció stb.) alkalmazandók-e a termelőszövetkezetekben is. A gyakorlat már eldöntötte a vitát, s ezt követve a gazdaságirányítás reformja és a törvényhozás is egyértelműen erre az alapra helyezkedett.

4. *A termelőszövetkezeti tagok emberi-társadalmi helyzetében összegeződik az a szervezeti fejlődés, ami a termelőszövetkezetekben végbement.*

Az általános társadalmi változások és az életszínvonal emelkedése minden kétséget kizáróan határozottak és nagyarányúak. Megszűnt a parasztság földbirtok alapján való osztályrétegződése, s ilyen értelemben egységes termelőszövetkezeti parasztság lépett a történelem színpadára. Ez a parasztság mentes az egyéni-családi gazdálkodás kockázataitól és létbizonytalanságaitól, s a nagyüzemi termelés bázisán akadály és egyéni kockázatvállalás nélkül részesedhet a műszaki fejlődés előnyeiből.

Az általános eredmény és tendencia mögött azonban nem kevésbé érdekesek azok a tényezők, amelyek a fejlődés vázolt pályáján különösen jellemzőek a tagok emberi-társadalmi helyzetére. E tekintetben a következőket lehet felsorolni:

– a háztáji gazdaság és a családi művelés átmenetet biztosít a hagyományos paraszti gazdálkodás és a korszerű nagyüzemi termelés között; jövedelemkiegészítés és biztonsági tényező is, azonfelül, hogy a társadalmi termelésben is számottevő;

– a kollektív gazdaságok szövetkezeti jellege tulajdonostársi pozíciót teremt a tagok számára: választják a szövetkezeti vezetőket, együttesen döntenek a gazdálkodás alapkérdéseiben és a jövedelem felhasználásáról;

– a termelőszövetkezet vállalati jellege pedig munkadíj-jellegű, biztosított keresettel jár, amihez kiegészítésül járul a jövedelemrészesedés és az egyéni vállalkozásként folytatható háztáji termelés és családi művelés;

– a termelőszövetkezeti tagság elvileg ugyanolyan társadalombiztosítással jár együtt, mint az alkalmazotti munkaviszony, s a mértéke is megközelíti azt;

– együttvéve a tulajdoni közösség és kollektív nagyüzemi érdekeltség határozzák meg a tagok egzisztenciáját, ami nemcsak a korábbi egyéni-paraszti gazdálkodáshoz viszonyítva egyértelműen előnyös, hanem – legalábbis átlagosan gazdálkodó termelőszövetkezetekben – a mezőgazdasági és mezőgazdaságon kívüli vállalati munkaviszonnyal is versenyképes.

De nem elhanyagolható kérdés az sem, hogy a termelőszövetkezetek vezetése hogyan alakul, s ez a tagok számára milyen helyzetet teremt. A termelőszövetkezetek nagy részében már összekovácsolódtak azok a vezető kollektívák, amelyek eddig

felfejlesztették a termelőszövetkezeteket, s a belátható jövőben is képesek továbbfejleszteni. Kikből tevődnek össze ezek? Nagyrészt olyan parasztemberekből — s egyaránt volt agrárproletárok és kisebb-nagyobb birtokú gazdák közül —, akiket rátermettségük és tanulékonyosságuk folytán a gyakorlat próbája választott ki. Mellettük azonban az iskolázott mezőgazdasági szakemberek növekvő súlyú és szerepű részesei a termelőszövetkezeti vezető kollektíváknak, s olyan munkások, ipari szakemberek is találhatók köztük, akik az átszervezés során vagy később csatlakoztak hozzájuk. Együttesen a tagság és a vezető kollektíva jellegét mégis úgy lehet meghatározni a termelőszövetkezetekben, hogy paraszti intézményként fejlődtek fel arra a szintre, amelyet az eddigi fejlődés eredményeként számbavehetünk.

Íme, ilyen bonyolult és érdekes fejlődés útján, s ilyen fokra fejlődtek a termelőszövetkezetek. E fejlődési pálya áttekintése magában véve is tanulságos, de külön azért is, mert a fejlődési folyamat szemléletével szabadíthatjuk meg magunkat attól a megengedhetetlen leegyszerűsítéstől, hogy egy bizonyos korszak termelőszövetkezeteit a szocialista mezőgazdaság végleges modelljének tekintsük.

BÉLÁDI MIKLÓS

Németh László első regénye

Ha a kritika idejében fölfigyel rá, az *Emberi Színjáték* felbukkasását az irodalomban épp oly váratlannak ítéltette volna, mint ahogy 1925-ben is meglepődés fogadta a Nyugat-pályázat díjnyertes novelláját. 1925-ben Osvát ámulata a teljes ismeretlenségből előlépő, fiatal írónak szólt; az 1929-es Napkelet-évfolyam folytatásos regénye már a kritika érdeklődését kelthette volna föl, annál is inkább, mert a terjedelmes munka a kor egyik támadó szellemű kritikusanak a tollán született. De e külső mellett valójában a belső szempont miatt: a Nyugat utáni írónemzedék egyik legnyugtalanabb szellemének első igazi művét ismerhette volna föl az érdektelenségbe süllyedt folyóirat lapjain. S merőben másfélét, szemléletben és stílusban egyaránt eltérőt attól, amit a *Horváthné meghal* című novella ígért.

A *Horváthné meghal* és a *Protestáns Szemlében*, *Napkeletben* álnéven megjelent többi novella — s gyaníthatóan a máig kiadatlan *Akasztófavirág* című regény — írója nem a szemléleti eredetiséggel, hanem a rövid történetek megformálásának biztonságával és a nyelvi jellemzés találékonyágával hívta föl magára a figyelmet. A novellák Móriczra, Kodolányira, néhol Szabó Dezsőre emlékeztettek; belesimultak a húszas évek népi érdekeltsgű, parasztságot ábrázoló irodalmába. Németh László kritikái mellett ezek a novellák tartózkodóaknak mutatkoztak; követték a *Horváthné meghal* szuggesztíóját, vagy egyszerűen engedményeket tettek a megjelenést biztosító folyóiratok szellemének. A kritikus munkájához mérten e néhány novella csak melléktermék; mára legfeljebb a filológusi buzgalom nyomoz utánuk.

Annál lényegesebb: pályát értelmző mű az *Emberi Színjáték*. Az első nagy kísérlet Németh László pályáján a gondolatok tisztázására és összegezésére. Nem állítjuk, hogy a legsikerültebb, de minden bizonnyal mindmáig a legnyíltabban vallomás erejű. Regénynek nem föltétlenül érénye a személyes mondanivaló közvetlen meg-